

(korpuszként, a lexikon bevezetőjében felsorolt szakmunkák pedig referenciaművek-ként), mind a szélesebb rétegeket érintő német nyelvoktatásban (kulturális szótárként).

MÜLLER MÁRTA
Eötvös Loránd Tudományegyetem
Bölcsészettudományi Kar

**GEORGE REDMONDS – TURI KING – DAVID HEY, Surnames, DNA,
and Family History [Családnév, DNS és családtörténet]**

Oxford University Press, Oxford, 2011. 242 lap

1. A három brit szerző monográfiája a családnév-történeti kutatásokban Magyarországon eddig még alig ismert lehetőségre, a genetika alkalmazására hívja fel a figyelmet, a nehézségeket sem titkolva. A kötet, mint azt SIR ALEC JEFFREYS genetikus előszava (vii–viii) hangsúlyozza, még csak az első lépéseket mutatja be azon az úton, amely a genetika és a technika napjainkban is zajló forradalma hatására hamarosan bárki számára járhatóvá válhat. A szerzők, a családnév-kutató GEORGE REDMONDS, a családtörténet-kutató DAVID HEY és a genetikus TURI KING előszavukban eddigi közös munkájuk legfőbb tanulságaként azt emelik ki, hogy a családnevek történetének feltárásához ma már nélkülözhetetlen a multidiszciplináris szemlélet és eszköztár (ix–x). A kiadvány ennek jegyében igen részletesen, sőt névkutatói szemmel nézve néhol már túl részletezően mutatja be a szerzők által képviselt tudományok kapcsolódásának a névkutatásban kiaknázható lehetőségeit. E részletesség ugyanakkor nem teljesen öncélú, hiszen az aprólékos magyarázatok szükségesek ahhoz, hogy e három terület képviselői kölcsönösen megismerhessék az általuk nem művelt tudományoknak a témával kapcsolatos kérdéseit és módszereit. Emellett a genealógiában megnyíló új lehetőségeket fogadó széles körű érdeklődést látva a szerzők igyekeznek a laikus közönségnek is hiteles tájékoztatást nyújtani.

2. A bevezetés (1–20) a későbbi vizsgálatok szempontjából lényeges névtörténeti kérdésekbe nyújt bepillantást: kitér a brit családnevek gyakoriságára és kialakulásuk folyamatára, majd bemutatja a nagy-britanniai családnév-földrajzi és névetimológiai kutatások történetét, forrásait, eredményeit és további lehetőségeit is.

A brit névtörténeti vizsgálatok egyik alapvető forrása STEPHEN ARCHERnek az 1881-es országos cenzuson alapuló interaktív névatlasza (The British 19th Century Surname Atlas, CD-ROM, 2003). Eszerint 1881-ben a népesség 40%-a mindössze 500 családnéven osztozott, ugyanakkor 10% mintegy 30 ezer különféle ritka családnévet viselt. A 14. századi pestisjárvány előtt még nagyobb volt a névállomány változatossága, holott a lakosság száma a mainak csupán a tizede volt. A fekete halál azonban a népességnek csaknem a felét elpusztítva jelentős hatással volt a családnévkészletre is: számtalan név nyomtalanul eltűnt, mások viselőikkel együtt messzire kerültek keletkezési helyüktől, amikor a túlélők elfoglalták a lakatlanná vált házakat. Ez a 14. századi törés komoly módszertani problémát jelent a névtörténeti kutatások számára, holott a brit családnévrendszer kialakulása akkorra már csaknem befejeződött: a 11. században, a normannok hatására a

legfelső rétegben megjelenő családnévelőzmények fokozatosan terjedtek a társadalom alsóbb rétegeiben, így a 15. század elejére már a parasztság legnagyobb részében is általános volt a használatuk. Új családnevek ugyanakkor még a 15. századi forrásokban is felbukkannak: ezek gyakran régebről ismert nevek újabb változatai, melyeknek a korábbi változattal való összetartozására csak a genealógiai és genetikai kutatások deríthetnek fényt.

A fenti tények figyelembe nem vétele tévútra vezetheti a névkutatót, amint azt a szerzők REANEY méltán elismert, általánosan használt családnévtára (A Dictionary of English Surnames, 1958) alapján részletesen bemutatják. Ennek legutóbbi, 3. kiadásában ugyanis a nevek 11%-ának nincs a jelenben folytatása, ugyanakkor számos ma is létező családnév kimaradt belőle. REANEY emellett egyes családneveket a szerzők szerint tévesen eredeztetett, mivel a nevek földrajzi megoszlását és a családtörténetet tudatosan nem vette figyelembe etimológiai elkészítésekor. A leicesteri egyetemen 1965-ben indult English Surnames Series elnevezésű kutatási program szintén alátámasztotta, hogy névföldrajzi, genealógiai és genetikai vizsgálatok nélkül nem szerencsés a középkori családneveket összekapcsolni a maiakkal. A középkori angol helyesírás következetlensége miatt ugyanis mind a családnevek, mind a helynevek, amelyekhez esetleg az előbbieket köthetők, igen sokféle, egymástól jelentősen eltérő alakban bukkanhatnak fel a forrásokban.

3. A következő fejezetek a családnévelőzmények és a családnevek történetét, típusait, területi megoszlását, terjedését és visszaszorulását mutatják be, számos példán és térképen szemléltetve (21–147). Ebben a némileg terjengős, az összetartozó témákat néha több helyen tárgyaló részben olvashatunk például a walesi, skót, ír és angol családnevek tipológiai eltéréseiről és kialakulásuk időbeli különbségeiről, a családnevek történeti változékonyságáról, a nevek kihalásának vagy éppen a névváltozatok kialakulásának az okairól, a jegyzőknek egy adott névalak „standardizációjában” játszott szerepéről. Itt esik szó a családnevek kialakulásának okairól is (56–58), habár e kérdést talán érdemesebb volna a történeti bevezetőben, a kialakulási folyamat bemutatásával együtt tárgyalni. Módszertani kérdésekkel is bőségesen szembesülünk; ilyen például a változatok külön vagy együttes kezelésének a névföldrajzi vizsgálatokban tapasztalható előnye és hátránya. A megszámlálhatatlan példa közül csupán egyet kiemelve: a szerzők felhívják a figyelmet az etimológiák automatizálásának a veszélyére. A *Higgson* családnevet például hagyományosan a *Richard* keresztnév *Hick* ~ *Higg* változatából, apanévként vezetik le, az 1377–1381-es összeírásban azonban a *Higgson* mellett szereplő *filius Hugonis* a *Hugó*-ból való származására utal, legalábbis ebben az esetben. Az efféle tévedések a szerzők szerint többnyire elkerülhetőek lesznek, ha a történeti adatok mellett a családnevek területi megoszlását és a névviselők családfáját is megvizsgáljuk.

4. A hosszú névtani részt a genetikai alapozás követi (148–172). Ebben közérthető leírást kapunk a DNS felépítéséről, valamint az Y kromoszómának a családnévkutatásban hasznosítható tulajdonságáról, vagyis a génállomány örökítésében játszott szerepéről és a családnévhez hasonlóan férfiágon való öröklődéséről. Az Y kromoszóma vizsgálatával össze lehet állítani az emberiség genetikai családfáját, melynek nagyobb ágai az azonos Y kromoszómát képviselő ún. haplocsoportok. Az ezeken belül elkülöníthető szűkebb csoportok a haplotípusok. Ezeket a fő- és alágakat az Y kromoszómában mutáció hatására bekövetkező változások hozzák létre. Minél régebben történt egy mutáció, annál többen tartozhatnak egy haplocsoportba, illetve -típusba. Ezért a családnevek

szempontjából a haplotípusra szűkítés elengedhetetlen, hiszen bár az azonos haplocsoportba tartozó férfiaknak is közös ősök volt, ez a személy nagy valószínűséggel jóval a családnevek kialakulása előtt élt.

A fejezet részletesen bemutatja a genetikai teszt menetét a mintavételtől kezdve, majd a családnév és az Y kromoszóma kapcsolatát bebizonyító első vizsgálatokat, köztük a Thomas Jefferson állítólagos törvénytelen fiainak valódi származását felderíteni szándékozó 1972-es kutatást mutatja be röviden.

5. A hosszú, de szükséges alapozó fejezetek után következik a kötet legérdekesebb, a magyar névkutatók számára teljes egészében újdonságot jelentő része, a névkutatást a genetikával összekapcsoló, közelmúltban lezajlott kutatások részletes tárgyalása (173–193). TURI KING vizsgálata például kétségtelenül bizonyította a családnév és az Y kromoszóma közötti kapcsolat relevanciáját: míg a 300, páronként azonos családnévvel rendelkező, találmra kiválasztott, egymással rokoni kapcsolatban nem lévő férfi közül 16 pár azonos haplotípusba tartozott, addig másik 300, eltérő családnévű párokba állított férfi esetében nem találtak haplotípusbeli egyezést a párok tagjai között. Ezt követően azt vizsgálták, hogy két, véletlenszerűen kiválasztott, azonos családnévű férfi mekkora eséllyel származik közös őstől. A kutatás két fontos tanulsággal járt. Egyrészt az azonos családnévűek között százszor nagyobb eséllyel találni azonos haplotípusba tartozókat, másrészt a családnevek között jelentős különbségek vannak e szempontból. Minél ritkább ugyanis egy családnév, logikusan annál nagyobbra nő az esély (pl. a leggyakoribb *Smith* esetében mindössze 0,1%, míg a ritka *Herrick* esetében 53%). Egy másik vizsgálat is hasonló eredménnyel zárult: ha egy családnévnek 5000-nél kevesebb viselője van, közel 50% az esélye annak, hogy két, e nevet viselő férfi közös őstől származik. Ezek után természetesen azt is tisztázni kellett, mekkora esélye van annak, hogy két, azonos családnévű férfi nem közös ős, hanem véletlen folytán tartozik azonos haplotípusba. Az eredmény szerint a ritkább haplotípusokban igen kicsi a véletlen egyezés esélye, a gyakori haplocsoportokon belül azonban lehetséges ilyen eset, ezért a továbbiakban finomítottak a módszertanon, hogy kizárják a véletlen egyezéseket.

A cél ezek után az lett, hogy azokat a mutációkat mutassák ki, amelyek a családnevek kialakulásának kezdete óta, azaz 700 éven belül történtek, hiszen csak ezek lehetnek relevánsak a központi téma szempontjából. Különböző családneveket véletlenszerűen válogatott minta alapján vizsgálva egy Network nevű programmal genetikai hálózatokat határoztak meg az azonos családnévet viselők haplotípusaiból. Ezekben a közös őstől származó férfiakat szimbolizáló pontok nyalábokat alkottak. Számos hálózat elemzése révén az derült ki, hogy minél ritkább egy családnév, annál több férfi tartozik egy nyalábba, és ha több nyaláb van, akkor a ritkább nevekénél jellemzően egy nagy nyaláb dominálja a hálót. A nyalábok korát is megbecsülő Network szerint ráadásul a vizsgált 74 nyaláb 64%-a valóban a 700 éves határon belüli, vagyis a családnév „alapítója” lehet a közös ős.

Az eredmények áttekintését a lehetséges hasznosítási területek bemutatása követi (194–214). Habár az efféle vizsgálatok még meglehetősen drágák, angol nyelvterületen már számos társaság kínál lehetőséget a genetikai genealógiára, vagyis a családfakutatásra genetikai tesztek, illetve már létező, családneveket és Y kromoszómákat összekapcsoló hatalmas adatbázisok segítségével. Sőt e fiatal diszciplína már társasággal (Society of Genetic Genealogy) és – egyelőre még nem lektorált, de akadémiai körökben egyre elfogadottabbá váló – online folyóirattal is rendelkezik (Journal of Genetic Genealogy).

A genetikai genealógiának orvosi és kriminalisztikai hasznosítása is lehetséges. TURI KING egy vizsgálata például különböző nagy-britanniai vidékek genetikai állománya közti eltéréseket igyekszik feltárni gyógyászati célból. A nyomozók munkáját szintén megkönnyíthetik az efféle vizsgálatok eredményei: a tetthelyen talált ismeretlen DNS-ek családnévhez, ezáltal egyéb bizonyítékokkal kombinálva jó eséllyel személyhez kötése válik lehetővé olyan hatalmas adatbázisok révén, amelyek összekapcsolva tartalmaznak haplotípusokat és családnéveket.

Az említett vizsgálatoknak azonban nehézségei és hátrányai is vannak. Gondot jelenthet például a házasságon kívüli kapcsolatból született fiúgyermek, az örökbefogadás, a mostohaapa családnévének felvétele vagy a névváltoztatás, hiszen ezek mind a családnév és a kiindulási haplotípus közti kapcsolat megszakadásához vezetnek. Ennek ellenére a fent említett társaságok kihasználják a családfa, illetve az ős etnikuma iránti közérdeklődést, azt azonban nem közlik ügyfeleikkel, hogy az efféle vizsgálatokban a fentiek mellett még legalább öt bizonytalansági tényezővel kell számolnunk: 1. Mivel az összes lehetséges ősünk száma meghaladja annak a korszaknak a népességszámát, amikor visszavezethető a közös ős, bárki, akinek európai ősei vannak, esélyes arra, hogy viking, kelta stb. elődje legyen. 2. Az Y kromoszóma kizárólagos vizsgálatával az anyai ági leszármazás teljes homályban marad. 3–4. A haplotípusokat a földrajzi elhelyezkedésük alapján kötik etnikumhoz: egy adott területen gyakori haplotípust az adott időszakban ott élő népességről nevezik el. Ugyanaz a haplotípus azonban ettől még másutt is előfordulhat, ráadásul a kulturális és etnikai csoportok vándorolnak és keverednek egymással, így nem feltétlenül lehet egy haplotípus alapján viking, kelta stb. származásra következtetni. 5. A mintavétel is lehet egyenetlen és korlátozott. A szerzők emellett a genetikai genealógiai eredmények közlésének esetleges negatív pszichológiai hatásaira is figyelmeztetnek: ha például valakiről kiderül, hogy nem vér szerinti tagja a családjának, az komoly törést okozhat az egyén életében, identitásában.

6. Az összegzés a kötet legfőbb tanulságaiként a genetikának, a genealógiának és a helytörténetnek a családnév-etimológiai és népességtörténeti kutatásokban játszott szerepét emeli ki. Az utóbbi kapcsán érdemes megemlíteni, hogy a brit kutatók e szempontból a magyaroknál, illetve általában a közép-kelet-európaiaknál jobb helyzetben vannak: a Brit-szigetek népességének nagyobb része ugyanis a genetikai és névföldrajzi vizsgálatok alapján az elmúlt évszázadok alatt is egy-egy régió belül maradt. Így a családnév és az Y kromoszóma alapján még ma is viszonylagos biztonsággal be lehet határolni azt a területet, ahol a nevet viselők többségének családja évszázadokon keresztül élt.

A kötetet a korábban említett kétféle cél miatt a magyar gyakorlathoz képest kissé szokatlanul ható kettősség jellemzi: a szokásos hivatkozások hiánya, az olvasmányos stílus és a számos fekete-fehér és színes kép a tudományos ismeretterjesztést szolgálja, ugyanakkor a téma aprólékos és hiteles bemutatása, a módszertan részletes leírása, a számtalan, szakmai szempontból is komoly tanulságokkal szolgáló példa, valamint a gazdag irodalomjegyzék (218–224) és a részletes mutató (225–242) a névkutatók számára is messzemenően hasznosíthatóvá teszi a számos újdonsággal szolgáló monográfiát.

SLÍZ MARIANN

Eötvös Loránd Tudományegyetem

Bölcsészettudományi Kar